

УДК 378.113.1(092)

Валерій Левченко

**ОДЕСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ІСТОРИКА МИКОЛИ РУБІНШТЕЙНА:
УТОЧНЕННЯ ТА ДОПОВНЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ¹**

Упродовж ХХ ст. наука утвердилася як одне з джерел духовності, що визначає подальші перспективи розвитку людства [2]. Об'єктивною підставою моральності науки служить те, що метою її досліджень є пошук істини. У цьому контексті історія науки, як історія ідей та їх творців, є важливим елементом дослідження. Усвідомлення цінності кожного вченого як носія творчих ідей та частини багатства змісту науки дають підстави дослідити його інтелектуальну біографію. У пошуках відповіді на питання про життя людини науки перетинається багато наукових напрямів, особливо з чітко вираженою гуманістичною функцією.

В якості практичного підтвердження цієї тези, розглянемо постать історика, історіографа, методолога, теоретика історії історичної науки – Миколи Леонідовича (Лазаровича) Рубінштейна (1897-1963). Враховуючи характер науковця, його ставлення до роботи та внесок у розвиток науки, М. Рубінштейна можна назвати людиною науки, який серед колег був відомий фразою: «У меня, как всегда, много работы» [3].

Вивчення життєвого шляху та наукової спадщини М. Рубінштейна, автора фундаментальної праці «Русская историография» [4], яка за діапазоном використаних джерел та за чіткістю історіографічного аналізу не втратила своєї наукової цінності й на сучасному етапі історичної науки [5], за останні роки значно активізувалося [6], що призвело до відкриття нових деталей його інтелектуальної біографії [7]. Відрадно відзначати, що ім'я М. Рубінштейна, який народився в Одесі, де відбувся процес його формування як вченого, що з часом став одним з основоположників історичної науки, вшановується так високо.

Наукова актуальність теми обумовлена

тим, що з об'єктивних причин постать М. Рубінштейна протягом багатьох років залишалася поза увагою вчених-біографів. За життя науковця будь-які дослідження його біографії були можливі тільки у контексті поточного політичного курсу. Після смерті історика з'явилися «канонізовані» версії його життєпису. В останню чверть століття відбулося поживлення уваги науковців до життєдіяльності М. Рубінштейна. Незважаючи на це у російській та українській історіографії відсутня повна наукова біографія історика. У наявності є спроби написання подібних праць, але вони не позбавлені фактологічних упущень, помилок. Однією з причин, що призвела до даної ситуації, є неможливість авторами освоєння та введення до наукового обігу різноманітної джерельної бази.

Епістолярна спадщина М. Рубінштейна має великі обсяги та зберігається у фондах архівів різних міст двох країн (Російської Федерації та України): Російській державній бібліотеці й Архіві Російської академії наук у Москві, Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського НАН України та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у Києві, Державному архіві Одеської області й інших установах. Дана ситуація є однією з проблем у виявленні, вивченні та порівнянні даних, що перешкоджає детальному дослідженню наукової діяльності М. Рубінштейна. Як наслідок, у Російській Федерації та в Україні на сьогодні не проведено комплексного дослідження, яке відображало б наукові завдання освоєння й осмислення всього того пласту матеріалів, який зберігається в архівосховищах двох країн для наукового дослідження інтелектуальної біографії знакового представника історичної науки.

¹ Деякі матеріали даної статті були представлені автором у публікаціях [1].

Ще одну проблему, яка є неминучою для всіх авторів, які роблять спроби створення біографії М. Рубінштейна, можна визначити як методологічну. Історик залишив автобіографічний нарис [8], написаний на основі великих фрагментів епістолярної спадщини. Більшість біографів знаходяться під впливом привабливості рубінштейновського бачення основних віх власного життя та представляють авторське прочитання біографії та праць історика у фарватері його викладу. У зв'язку з цим автор даної статті ставить перед собою завдання виходу за межі парадигми «Рубінштейн про Рубінштейна», базуючись при спробі написання життєпису вченого-історика переважно на архівні документи й епістолярну спадщину його сучасників.

Спроба об'єктивного вивчення одеського періоду життя М. Рубінштейна на основі системного дослідження архівних матеріалів, нового прочитання та переосмислення його робіт, дозволяє запропонувати нову модель реконструкції біографії історика, вивчення його життєвого світу, дослідження його моделі історіюписання, визначення рівня та типу репрезентованого ним історичного знання у контексті розвитку історичної науки. Реалізація спроби детальної реконструкції різних сторін життя М. Рубінштейна на основі документальних джерел відкриває можливість встановити та більш глибоко проаналізувати обставини наукової діяльності, які сприяли його висуванню у перші ряди радянської історичної науки. Використовуючи просопографічний підхід, дані обставини дають можливість визначити актуальність і затребуваність студії щодо життєвого шляху М. Рубінштейна у 1897-1931 рр., який у географічній площині пов'язаний з Одесою. Постановка ж цих проблем у контексті дослідження, присвяченого діяльності одеського історика, у цілому на сьогодні є абсолютно дослідницькою новацією.

Серед найбільш загальновідомих фактів біографії М. Рубінштейна зустрічаються вражаючі курйози та неточності, які заслуговують на документально підтвержене виправлення або уточнення. Наприклад, поширеною та найгрубішою помилкою серед деяких біографів є невірне зазначення

дати народження вченого – 12 (24) грудня 1894 р. [9]. Згідно даним метричної книги Одеського рабинату датою народження історика слід вважати 11 (23) грудня 1897 р. (обряд обрізання відбувся 21 грудня 1897 р.) [10].

Народився М. Рубінштейн в Одесі та був молодшим сином у сім'ї авторитетного та заможного юриста, кандидата права – Лазаря Наумовича Рубінштейна, який 1882 р. закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету [11]. Отже, по-батькові в оригіналі історика слід звати «Лазарович», а не «Леонідович». В якому році та на якому етапі життя вченого відбулась трансформація по-батькові нам поки не вдалося встановити.

Дитинство та юність майбутнього вченого (1897-1918), якщо їх розглядати на рівні локальної (сімейної) історії, пройшли у забезпеченій родині, у любові та турботі з боку рідних. Якщо ж цей етап його життя вивчати через призму макроісторії, то для міста та країни, у цілому, це була смуга затяжної соціально-економічної та суспільно-політичної кризи (С. Дмитрієв вказував, що народження майбутнього історика прийшлося на період економічного та культурного розквіту Одеси [12]), в якому окремим блоком виступали напружені міжнародні відносини на півдні Російської імперії після єврейських погромів 1880-х рр. Дана ситуація у певній мірі могла сприяти тому, що всіх чотирьох синів у родині Рубінштейнів було названо руськими іменами – Сергій, Григорій, Дмитро, Микола. До того ж всі вони по-батькові обрали руський варіант – «Леонідович», замість рідного «Лазарович».

Початкову освіту М. Рубінштейн здобув удома, а середню – в одній з кращих в Одесі гімназій – 1-й Рішельєвській. У 1916 р. після успішного закінчення гімназії вступив на історичне відділення історико-філологічного факультету Новоросійського університету, а також в якості вільного слухача відвідував заняття на юридичному факультеті цього ж університету. Отримання вищої освіти М. Рубінштейном (1916-1920) випало на складний у всіх сферах життєдіяльності період, який ознаменувався революціями та війнами, внаслідок чого в Одесі

дев'ять разів відбувалася зміна влади семи політичних режимів [13].

У складний період (1920-1922) М. Рубінштейну випало завершувати навчання у вищій школі Одеси. Це був час радикальної реорганізації системи вищої освіти в УСРР, яка тривала від 1920 до 1938 рр. Зокрема протягом травня-червня 1920 р. Новоросійський університет разом з іншими вишами Одеси було трансформовано у мережу профільних інститутів [14]. Унаслідок цього у 1920/21 навчальному році він продовжив навчання в Одеському гуманітарно-суспільному інституті (один з наступників Новоросійського університету [15]), а у 1921/22 навчальному році – Одеському археологічному інституті й Одеському інституті народної освіти (ОІНО – у 1921-1930 рр. правонаступник Новоросійського університету) [16].

Вищу історичну освіту М. Рубінштейн закінчив за старою університетською програмою на початку 1922 р. на соціально-історичному відділенні факультету професійної освіти ОІНО (С. Дмитрієв помилково називає відділення «факультетом» [17]) із захистом дипломної роботи на тему «Западные пути Киевской торговли» [18] та став одним з перших випускників-істориків ОІНО. В історичній літературі, з подачі самого М. Рубінштейна, помилково закріпилася назва теми дипломної роботи відповідно назви статті – «Західні шляхи торгівлі України-Руси», із зазначенням невірної дати її публікації – 1924 р. [19]. Насправді стаття, в якій молодий вчений досліджував торговельні шляхи Київської Русі у двох аспектах – історико-географічному й історичному та демонстрував критичний підхід до питань історіографії, вийшла у 1925 р. [20].

За два роки до закінчення навчання у вищій школі Одеси, враховуючи важкий економічний стан родини й у пошуках місця для занять науковою діяльністю, 21 липня 1920 р. М. Рубінштейн подав заяву та був зарахований тимчасовим співробітником Одеського губернського архіву на ставку архіваріуса [21].

У березні 1922 р., після закінчення історичної освіти, за наполяганням рідних [22], М. Рубінштейн вступив на адміністративно-консультативний факультет (прототип

юридичного факультету університету) Одеського інституту народного господарства. Ректор О. Шпаков, враховуючи той факт, що протягом 1917-1920 рр. М. Рубінштейн був вільним слухачем юридичного факультету Новоросійського університету прийняв його на другий курс (у заяві просив зарахувати на третій) [23]. Навчання у цьому вищій історик закінчив 1924 р., після захисту 19 лютого 1926 р. дипломної роботи «Право забудови в радянському будівництві» (свідectво № 157 про присвоєння кваліфікації юриста було виписано 21 червня 1930 р.) [24]. Буденні побутові труднощі та потреби змусили молодого вченого отримати ще одну спеціальність, яка дала можливість впродовж 1920-х рр., паралельно з науковою діяльністю, працювати статистом, бухгалтером, економістом, юристом, редактором, референтом у місцевих радянських і кооперативних установах [25], що давало йому можливість матеріально забезпечувати себе та допомагати батькам (за підрахунками С. Дмитрієва у 1926 р. його батькові було 71 рік, а матері приблизно – 58 [26]).

Незважаючи на складну політичну й економічну ситуацію після отримання 1922 р. вищої історичної освіти М. Рубінштейна не покидала ідея пошуку місця роботи для продовження наукової діяльності у галузі історії, інтерес до якої у нього визначився давно, твердо та стійко. Але знайти роботу за фахом історика в Одесі на той час було складно. До кінця 1926 р. у місті, відомому давніми традиціями розвитку гуманітарної галузі знань, не було у наявності науково-дослідної установи історичного профілю [27]. Це було пов'язано з тим, що у першій половині 1920-х рр. – у період формування марксистського спрямування історичної науки, відбувалося становлення нових форм організації науки. Дореволюційна «університетська форма» наукових досліджень була замінена новими різноманітними організаційними формами – науково-дослідні кафедри, товариства, комісії з секціями та підсекціями, які виникали не обов'язково при закладах вищої школи, а й за вертикаллю Всеукраїнської академії наук [28].

Критична ситуація у науковому житті безпосередньо торкнулася й

М. Рубінштейна, який про стан освіти та науки в Одесі на той час відгукувався без ентузіазму. У листі до професора А. Флоровського від 28 грудня 1923 р., який тоді перебував в еміграції, він писав, що ОІНО «приобретает все определеннее облик специально педагогического учреждения, учительской семинарии» [29]. У контексті занять науковою діяльністю у листі від 10 травня 1923 р. він писав: «...институт оставленных упразднен, а исследовательские кафедры по гуманитарным наукам не открыты за отсутствием руководителей-марксистов. Таким образом, я как и прежде, продолжаю проводить работу сам по себе, исподволь, на сколько позволяет мне время...» [30]. Як у листах до брата Григорія [31], у цьому ж листі історик журився на брак часу для наукової роботи у зв'язку зі службою: «Сам понемногу работаю, насколько время позволяет. Работаю с переборами...». Скептично він ставився і до перспектив Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, зауважуючи, що «на общество у меня надежд мало». Цей же лист дає можливість ознайомитися зі складом гуртка на чолі з А. Флоровським, про який М. Рубінштейн згадував не як про невдалий проект, а як про реально діюче тривалий час об'єднання молодих одеських істориків: «Наш старый кружок поредел и ослабел. Уехали в Питер оба Троцких [32]. Занчевский [33] занят уроками, службой в школе и жалуется, что систематически работать ему не удастся... Гофман [34] заканчивает свою работу о Ланкастерских школах, после чего рассчитывает перейти к систематическим занятиям. Ефимович, если Вы его помните, куда-то пропал и его не видно. Из всех нас, молодых, один И.Л. Вайнштейн работает вполне успешно и сейчас получил курс по средней истории в ИНО. Как видите у нас слабо» [35].

Згадка про діючий гурток молодих істориків на чолі з А. Флоровським підтверджують спогади Й. Вайнштейна, який зазначав, що у 1920-1921 рр. члени гуртка робили наукові доповіді та хотіли створити громадський університет [36]. Але С. Дмитрієв трактує тематику захоплень цієї групи у контексті краєзнавчого руху, а М. Рубінштейн про наукову спрямованість

досліджень членів гуртка не згадав. Незважаючи на брак часу для проведення наукової роботи через зайнятість на службі по лінії юриспруденції, у своїх листах історик виступав як людина, яка одержима заняттями наукою та любить своє ремесло.

З наявних листів М. Рубінштейна до А. Флоровського можемо стверджувати, що він дуже сумував за своїм старшим колегою, йому не вистачало підтримки досвідченого науковця, поради від професійного історика, людини одностумця. Що, у свою чергу, і призвело до активного листування між ними. У листі від 12 січня 1925 р. він повідомляв професору про своє захоплення вивченням історії декабристського руху: «Сейчас я занят работой над декабристами» [37] та сподівався на його поради, на наш погляд, не тільки як досвідченого вченого, а як свого наукового керівника. В Одесі М. Рубінштейн на той час не очікував знайти компетентного у цій темі спеціаліста. При всій авторитетності професора М. Слабченка, повної довіри з боку молодого вченого та бажання займатися науковою діяльністю під його керівництвом не було: «Но вместе с тем я чувствую в той свободе, которую Мих. Ал. представляет и свою опасную сторону, я чувствую, что Мих. Алекс. готов и сам порой увлечься интересной, внезапной мыслью, иногда, может быть, и в ущерб научной обоснованности, я чувствую у него, пожалуй, невнимательность, недостаточную дисциплинированность научной мысли, и потому боюсь не найти, как раз, той сдержки и твердой дисциплины, которой мне, конечно, определенно недостает, и которые я знаю, что найду у вас» [38].

Таким чином, унаслідок відсутності в Одесі історичних науково-дослідних установ і спеціалістів зі споріднених для нього тем, М. Рубінштейн на два роки (1925-1926) виїхав до Москви та Ленінграду, де вивчав історичні джерела у місцевих архівах і познайомився з науковим життям двох культурних центрів. Будучи у Москві, він став членом Товариства істориків-марксистів Комуністичної академії при ЦВК СРСР та брав участь у його Першій всесоюзній конференції, де слухав доповіді

М. Покровського, які справили на нього враження. Став членом секції з вивчення історії декабристського руху Всесоюзного товариства політичних каторжан і засланих. При підготовці до 100-річчя повстання декабристів він опублікував статтю «Экономическое развитие России в первой четверти XIX века, как основа движения декабристов» [39], яка серед істориків викликала великий інтерес і дискусію. Наслідком цього стало запрошення молодого дослідника до участі у «Семінарі по декабризму» під керівництвом М. Нечкіної та С. Сказіна.

На початку другої половини 1920-х рр. у житті М. Рубінштейна відбувся інцидент, який сприяв прийняттю рішення про від'їзд з Одеси. Серед різноманітних подій одеського періоду життя, цей факт був одним із небагатьох визначних у долі вченого, який залишався нереконструйованим та недослідженим. Інцидент відбувся під час навчання історика в аспірантурі Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при ОІНО [40] та його відносин з керівником цього підрозділу – професором М. Слабченком. Про аспірантські роки сам М. Рубінштейн у своєму біографічному нарисі не згадував [41], а його біографи або помилково вказують на перебування в якості «аспіранта научно-исследовательской кафедры истории Украины в ОИНО» [42], або розглядають поверхнево [43], або не відмічають цей факт взагалі [44].

Реконструюючи події тих років, нагадаємо, що М. Рубінштейн тільки з третьої спроби, у грудні 1926 р., був затверджений аспірантом секції. Але незарахування до секції жодним чином не було пов'язане з особою самого історика. Справа у тому, що питання про відкриття науково-дослідної установи історичного профілю при ОІНО обговорювалося впродовж понад чотирьох років. Спроби створити при ОІНО подібну установу, були безуспішними з низки причин, головною з яких була нестача коштів. Тільки 11 грудня 1926 р. на засіданні Президії Головного управління науки НКО УРСР питання було вирішене позитивно. Поява секції встановила дві особливості у науковому житті Одеси 1920-х рр.: по-

перше, вона була єдиною науково-дослідною установою «чистого» історичного профілю, а по-друге, вона стала організаційною структурою нового історичного напрямку в Одесі – історичної україністики.

Тому пропозиція, що надійшла М. Рубінштейну від М. Слабченка у грудні 1926 р., стати аспірантом щойно заснованої секції, враховуючи його пошуки організаційного заняття історією, була для молодого вченого привабливою. Хоча історик, що мав на той час дві публікації, одна з яких отримала позитивні оцінки провідних фахівців історичної науки (Ю. Готьє, М. Любавський, О. Пресняков) [45], позиціонував себе в іншому статусі. Підтвердженням цього є лист до академіка Д. Багалія від 27 серпня 1926 р., в якому він просив підтримати його кандидатуру у затвердженні на посаді аспіранта, хоча обмовлявся, що міг би претендувати і на більш високу посаду [46]. При цьому М. Слабченко, у цілому позитивно характеризуючи молодого вченого, бачив його тільки у статусі аспіранта: «Н. Рубинштейн с солидной подготовкой, широко ставит вопрос, старается решать их самостоятельно. Работает под моим руководством практически два года, главным образом в области древней истории Украины. Нуждается в сдерживании, так как слишком увлекается моей теорией единого процесса и синтетического метода. Выйдет из него выдающийся научный работник». Але більш відверте його ставлення до молодого вченого спостерігаємо у листі до Д. Багалія: «...Н. Рубинштейна пропустить в научные сотрудники кафедры, это внесет смуту в аспирантские круги. Если хотите, это будет справедливым: аспиранты три года работают как воля, проделывают программы, пишут и печатают труды, несут в порядке нагрузки работу в ИНО и в семинарах, а выпавший из аспирантов человек, не выполнивший программу, с работами, которые не превышают труды других аспирантов, впереди всех выходит в научные сотрудники» [47].

Сьогодні складно сказати, що лягло в основу антагонізму, але можемо констату-

вати, що у відносинах двох талановитих, різних за віком і статусом людей – М. Слабченка та М. Рубінштейна, виникли протиріччя, які поглиблювалися по мірі свого розвитку й у підсумку переросли у конфлікт, який розпалювався впродовж 1928 р., а роль третейського судді обидва фігуранти відвели Д. Багалію, якому кожен з них у листах виливав свою «правду».

М. Рубінштейн увійшов до числа перших шести аспірантів (І. Бровер, Г. Князев, С. Ковбасюк, Т. Слабченко, Т. Хаїт) М. Слабченка, затверджених Великою президією Укрнауки 28 грудня 1926 р. [48]. Всі вони, крім М. Рубінштейна (з 21 березня 1927 р. до 1 березня 1928 р. числився в аспірантурі без стипендії) [49], були студентами та випускниками ОІНО (1925 р.), слухачами семінару підвищеного типу (дітище М. Слабченка) та увійшли до групи аспірантів секції. Серед всієї групи окремо себе позиціонував М. Рубінштейн, який на тлі інших аспірантів відрізнявся певними даними. Вищу історичну освіту він почав отримувати 1916 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, а закінчив у стінах ОІНО 1922 р., в якості винятку, за програмою дореволюційної системи освіти. На кінець 1927 р. був автором чотирьох опублікованих праць [50] і членом трьох наукових товариств (Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Одеське наукове товариство при УАН, Наукове товариство імені Т. Шевченка). При виконанні аспірантського стажу працював над питаннями історії феодалізму у Київській Русі та історії революційного руху в Україні у ХІХ ст. За останньою темою провів низку семінарів зі студентами третього курсу історичного відділення факультету професійної освіти ОІНО [51]. 29 вересня 1927 р. на засіданні факультетської комісії факультету професійної освіти був затверджений позаштатним викладачем (без пробних лекцій) [52]. На той час М. Слабченко дав позитивну рекомендацію своєму підопічному: «Рубинштейн Н. обрабатывает вопросы гла[вным] образом в области социальных отношений, интересуюсь древней эпохой, стремится к западным исследователям феодальной эпохи. Для преподавания по

древнему периоду ист[ории] Украины может быть и сейчас допущен на дополнительные курсы. Но для изложенной по эконом[ической] и соц[иальной] истории Украины от ХVІ века до новейшего времени созреет где-то лет через 1½» [53].

Заради об'єктивності варто відмітити, що за певними показниками М. Рубінштейн відрізнявся від інших аспірантів М. Слабченка: за віком (у середньому на п'ять років старший за кожного), за рівнем освіти (на відміну від решти аспірантів він слухав лекції знаних істориків – П. Біцилли, О. Доброклонського, Н. Кондакова, О. Коцейовського, В. Крусмана, І. Линниченка, М. Попруженка, А. Флоровського, Є. Щепкіна [54]), які з 1920-1922 рр., з різних причин, не викладали у вищій школі Одеси), за науковими досягненнями – чотири опублікованих наукові статті (до кінця 1927 р. з аспірантів секції публікації мали І. Бровер (1) і Т. Слабченко (3)), досвідом викладацької та науково-дослідницької діяльності. Припустимо, що ці фактори, на його думку, мали дати можливість йому отримати вищий статус ніж місце аспіранта. Через перманентний стан конфлікту закінчити аспірантуру під керівництвом М. Слабченка молодому історичу не вдалося. Зміст листа до Д. Багалія від 2 листопада 1928 р. відтворює певні мотиви виходу М. Рубінштейна зі складу секції: «К сожалению, когда у меня появилась надобность в этой поддержке, когда после долгого ожидания для меня открылась возможность определенно устройства в Одесском ИНО, я не только не встретил со стороны профессора Слабченко ожидаемой поддержки, но его отношение ко мне оказалось, по самому мягкому определению, совершенно некорректным. В таких условиях я естественно пришел к выводу, что дальнейшее пребывание в качестве аспиранта в секции, возглавляемой профессором Слабченко, является для меня бесполезным» [55]. Про складні відносини з М. Слабченком молодий вчений висловлювався і в листі до Д. Багалія, в якому просив надати йому місце у Харківській науково-дослідній кафедрі: «Хочу снова напомнить Вам мою просьбу о зачисления меня в состав Вашей

кафедры» [56].

У таких умовах М. Рубінштейн не хотів продовжувати навчання в секції, тому ще восени 1927 р. хотів покинути секцію. Саме у цей час, як зазначає В. Заруба, він почав шукати більш авторитетного місця та керівника [57]. Ще одним мотивом покинути секцію, на нашу думку, було добре ставлення до нього Д. Багалія. Відмічаючи високий професійний рівень молодшого колеги він запросив його взяти участь у науковому збірнику (а М. Слабченка – ні) та стати науковим співробітником кафедри. Дізнавшись про це, реакція М. Слабченка у листі до Д. Багалія від 11 грудня 1928 р. була вкрай некоректною: «Рубинштейн должен иметь оконченную аспирантскую программу, после того промо-работу в ВУЗе. Аспирантский стаж ним не пройден, он не справился с программой; промо-работы, тему которой намечено по его же желанию, Рубинштейн не имеет. Работа в ВУЗе велась Рубинштейном скандально, так что его пришлось снять. Наконец Рубинштейн социально чужой советской науке элемент. У него есть апломб и выправка, неплохие манеры, но украинская историческая наука для него настолько чужда, что я не мог его защищать, когда ИНО исключало Рубинштейна из аспирантов (предложение устранения исходило от организованного студенчества), никто и из профессуры не высказался в пользу Рубинштейна» [58]. Значимо, що згадуючи «виключення» М. Рубінштейна зі складу секції М. Слабченка припустився помилки, насправді він пішов за власним бажанням. Так, уповноважений Упрнауки в Одесі 2 листопада 1928 р. повідомляв Упрнауку НКО УСРР: «Прошу В/ исключить из состава аспирантов секции Харьковской Н.-Д. кафедры истории украинского культуры Н.Л. Рубинштейна, который вышел из упомянутой секции, согласно собственному желанию» [59]. А звинувачення молодого історика у тому, що він «соціально чужий для радянської науки» невдовзі бумерангом відгукнулося для самого М. Слабченка (19 квітня 1930 р. засуджений за сфабрикованою справою «СВУ»).

Спроба М. Рубінштейна перейти із секції

М. Слабченка на кафедру до Д. Багалія була не єдиним випадком. Наступним, хто це зробив, була Т. Хайт. Її офіційний перехід Упрнаука затвердила 2 квітня 1929 р. [60]. Охарактеризувати сьогодні відносини М. Слабченка з іншими аспірантами через брак документів складно, але можна констатувати, що офіційно у секції з числа перших шести аспірантів (за умови трирічного аспірантського стажу) на початок 1929/30 навчального року залишився тільки один – І. Бровер [61].

Таким чином, перебування М. Рубінштейна в аспірантурі закінчилося конфліктом з М. Слабченком, який в умовах антагоністичних протилежностей проходив у «гострих» висловлюваннях і завершився «поразкою» для двох сторін. Конфлікт, по суті, універсальне явище, без якого не може існувати суспільство або соціальна група. У сучасних дослідженнях конфлікти у науковому середовищі стають самостійним предметом студіювання. З'ясувати ж хто правий, а хто винен у даній ситуації справа невдячна та нешляхетна, але розглянувши даний конфлікт завдяки вперше опублікованим документам, маємо можливість розкрити нові грані життя як М. Рубінштейна, так і деяких представників наукової спільноти УСРР 1920-х рр. До того ж огляд даного інциденту дає можливість констатувати, що наявність конфліктних ситуацій на підґрунті протиставлення професійних інтересів між науковцями не залежить від громадянства, національності, соціальної приналежності тощо, а є показниками індивідуальних поєднань істотних властивостей особистості та, нажалі, це явище залишається актуальним у житті наукового співтовариства і донині.

Недостатньо дослідженим залишається період життя М. Рубінштейна протягом 1929-1931 рр. Документально відомо, що у 1931 р., у віці Ісуса Христа, на екваторі свого життєвого шляху (рівно одну половину життя він провів в Одесі, а другу – у Москві) історик переїхав на постійне проживання до Москви, де через десять років вийшла його фундаментальна праця «Русская историография».

Роки, проведені М. Рубінштейном в Одесі, сформували його як особистість, ви-

значили його професійну кар'єру та перші успіхи. Хоча зліт вченого не був стрімким, як це бачиться деяким дослідникам, а його входження в еліту історичної науки було пов'язане зі значними труднощами. Точкою відліку входження М. Рубінштейна в історичну науку та формування його наукових інтересів, слід вважати одеський період життя вченого, коли він став членом багатьох науково-дослідних установ та отримав можливість апробації перших наукових праць, а також почав роботу над історіографічною концепцією.

Одним з важливих досягнень вивчення одеського періоду життя М. Рубінштейна – є реконструкція його відносин з науковцями, що оточували його на той час: А. Флоровський, М. Слабченко, Д. Багалій та інші. Спілкування історика з цими людьми не тільки дає можливість реконструювати деякі епізоди його біографії, але і передає саму атмосферу епохи та допомагає переконатися, що М. Рубінштейн був учнем саме А. Флоровського, а не І. Линниченко [62] або М. Слабченка [63].

Відповідно визначеним рисам наукової історичної школи в історичній науці запропонованим Л. Винаром [64], які не завжди існують у чистій формі та протягом інновацій в історичній науці зазнають трансформаційних змін з урахуванням конкретних історіографічних реалій, то знаходимо підтвердження цих рис, що характеризують наукові взаємини між А. Флоровським і М. Рубінштейном. Педагогічне спілкування між засновником школи та його учнем, аргументується перетином двох фігурантів у момент навчального процесу у Новоросійському університеті. Підтвердження виділення загальних методів і принципів обробки джерел («передача наукової культури») та методологічної (теоретична, філософська) спільності, знаходимо у листах М. Рубінштейна: «Хочется теперь рассказать Вам о своей работе, чтобы хотя бы на расстоянии воспользоваться Вашими советами и указаниями. Я стараюсь по возможности продолжать работу систематически. Я писал Вам, что прошел договоры и перешел к Русской Правде. Изучая памятник, я в тоже время не упускаю из виду задуманной мною общей

работы по социально-экономической истории Киевской Руси, о которой я в свое время отчасти Вам уже говорил» [65]. Близкість у конкретно-історичних побудовах і тематиці досліджень, знаходимо у тому, що починаючи зі студентських років, коли під час педагогічної практики 7 грудня 1922 р. в одній з одеських шкіл він давав пробний урок [66] з історії Російської імперії на тему: «Комиссия 1767-1768 гг. при Екатерине II» (А. Флоровський у Новоросійському університеті читав загальний курс «Древняя русская история» (до XVII ст.), а тема його магістерської дисертації – «Состав законодательной комиссии 1767-1774 гг.»), дипломна робота на тему «Западные пути Киевской торговли», дослідження з цієї тематики у подальшому були складовою його наукових інтересів.

Важливим є фактор визначення М. Рубінштейна своїм учнем особисто самим А. Флоровським у листах різних років. У листі до С. Ковбасюка від 4 травня 1958 р.: «Кажется сейчас среди теперешних преподавателей университета в Одессе едва ли кого-либо я знаю лично, старые коллеги и бывшие мои друзья давно отошли в иной мир, судьба моих учеников и слушателей мне неизвестны (исключение Н.Л. Рубинштейна в Москве)» [67] та у листі до В. Галяса від 2 листопада 1960 р.: «Я, с отъездом из Одессы в 1922 г., потерял всякую связь с академическими моими товарищами и учениками... Из моих учеников знаю только о Н.Л. Рубинштейне, он профессором в Москве» [68].

У висновку відзначимо, що на підставі матеріалів російських та українських архівів, частина з яких вперше введена до наукового обігу, у статті зроблена спроба детальної реконструкції деяких подій з життя М. Рубінштейна в Одесі. Значна увага приділяється таким проблемам, як отримання вищої історичної освіти у період реформи вищої школи та навчання в аспірантурі у період становлення мережі науково-дослідних установ в УСРР. Хоча ці проблеми розробляються в останні роки у рамках розвідок з історії вищої школи та розвитку науки в Одесі, різні їх аспекти вивчені недостатньо та заслуговують на подальше комплексне дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Левченко В.В. Новые материалы одесского периода жизни историка Николая Леонидовича Рубинштейна / В.В. Левченко // История и культура евреев Европы и Ближнего Востока. – СПб., 2013. – С.120-123; Левченко В.В. Нові його-документи до історії одеського періоду життя історика М.Л. Рубінштейна / В.В. Левченко // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2013. – С.168-172.
2. Мовчан В.С. Етика: Навчальний посібник / В.С. Мовчан. – К., 2007. – С.397.
3. Цамутали А.Н. «У меня, как всегда, много работы». Несколько штрихов к облику Николая Леонидовича Рубинштейна / А.Н. Цамутали // Страницы Российской истории. Проблемы, события, люди. – СПб., 2001. – С.278-285.
4. Рубинштейн Н.Л. Русская историография / Н.Л. Рубинштейн. – М., 1941. – 660 с.
5. Леонтьева О.Б. Марксизм в России на рубеже XIX-XX веков. Проблемы методологии истории и теории исторического процесса / О.Б. Леонтьева. – Самара, 2004. – С.9.
6. Цамутали А.Н. «У меня, как всегда, много работы»... – С.278-285; Мандрик М.В. Николай Леонидович Рубинштейн: очерк жизни и творчества / М.В. Мандрик // Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – СПб., 2008. – С.VII-CXXXIV; Левченко В.В. Рубинштейн Микола Леонідович / В.В. Левченко // Одеські історики. – Т. 1. - Одеса, 2009. – С.328-332 та ін.
7. Юсова Н.М. Внесок М.Л. Рубінштейна у формування радянської концепції історії України / Н.М. Юсова // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 11. – К., 2004. – С.225-273; Шаханов А.Н. Борьба с «объективизмом» и «космополитизмом» в советской исторической науке: «Русская историография» Н.Л. Рубинштейна / А.Н. Шаханов // История и историки: историографический вестник 2004. – М., 2005. – № 1. – С.186-207; Соломаха Е.Н. Труд Н.Л. Рубинштейна «Русская историография»: его содержание и оценка в отечественной исторической литературе / Е.Н. Соломаха: Дис... канд. ист. наук. – Нижний Новгород, 2006. – 241 л. та ін.
8. Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования / Н.Л. Рубинштейн // История СССР. – № 6. – М., 1962. – С.88-114.
9. Цамутали А.Н. Николай Леонидович Рубинштейн (1894-1963) / А.Н. Цамутали // Историки России XVIII-XX веков. – М., 1996. – Вып. 3. – С.126-135; Цамутали А.Н. Рубинштейн Николай Леонидович (1894-1963) / А.Н. Цамутали // Историки России: Биографии / Сост. А.А. Чернобаев. – М., 2001. – С.697-705; Чернобаев А.А. Историки России XX века. Библиографический словарь / Под ред. В.А. Динеса. – Т. 2. М-Я. – Саратов, 2005. – С.267 та ін.
10. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – ф.39, оп.5, спр.83, арк.403-зв.
11. Дмитриев С.С. К истории советской исторической науки. Историк Н.Л. Рубинштейн (1897-1963) / С.С. Дмитриев // Ученые записки Горьковского государственного университета им. Н.И. Лобачевского. Сер. ист.-филол. – Вып. 72. Т. 1. – Горький, 1964. – С.419.
12. Дмитриев С.С. Вказ. пр. – С.417-419.
13. Тимчасовий уряд (1917), Центральна Рада (1917-1918), Гетьманат П. Скоропадського (1918), радянська влада (1918, 1919, 1920), Іноземна воєнна інтервенція (1918), Директорія (1918), Озброєні сили півдня Росії (1919–1920). Див.: Історія Одеси / Голов. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2002. – С.275-425.
14. Див.: Левченко В.В. Трансформація вищої школи Одеси (1917-1922): проекти та реалії / В.В. Левченко // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вып. 8. – Одесса, 2009. – С.36-52.
15. Див.: Левченко В.В. Одеський гуманітарно-суспільний інститут (1920-1921): до питання спадкоємності традицій університетської освіти / В.В. Левченко // Записки історичного факультету. – Вип.19. – Одеса, 2008. – С.207-216.
16. Див.: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невіддалого експерименту / В.В. Левченко. – Одеса, 2010. – 428 с.
17. Дмитриев С.С. Вказ. пр. – С.435.
18. ДАОО. – ф.Р-1593, оп.1, спр.4049, арк.10-зв.; Архів Російської академії наук (далі – АРАН). – ф.1609, оп.2, спр.390, арк.9.
19. Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования... – С.93.
20. Рубинштейн Н.Л. Западные пути торговли Украины-Руси / Н.Л. Рубинштейн // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук. Ч.2-3. – Одеса, 1925. – С.120-134.
21. ДАОО. – ф.Р-100, оп.1, спр.11, арк.13.
22. Дмитриев С.С. Вказ. пр. – С.436-437.
23. ДАОО. – ф.Р-129, оп.1, спр.1180, арк.1.
24. ДАОО. – ф.Р-129, оп.1, спр.1180, арк.12.
25. ДАОО. – ф.Р-1593, оп.1, спр.282, арк.3.
26. Дмитриев С.С. Вказ. пр. – С.435.
27. Див.: Левченко В.В. Розвиток мережі науково-дослідних установ Одеси в 1920-х роках / В.В. Левченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVIII. – Запоріжжя, 2010. – С.208-212.
28. Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках / Н.В. Комаренко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 4. – К., 1971. – С.33-35.
29. АРАН. – ф.1609, оп.2, спр.390, арк.2.
30. АРАН. – ф.1609, оп.2, спр.390, арк.9.
31. Дмитриев С.С. Вказ. пр. – С.434, 436.
32. Троцький (з 1938 р. Тронський) Йосип Мойсейович (1897-1970) – філолог-класик, фахівець з античної літератури, професор Ленінградського університету. Троцький Ісаак Мойсейович (1903-1937) – історик, декабристознавець, професор Ленінградського університету, вчений секретар Історико-археографічного інституту АН СРСР, розстріляний 4 листопада 1937 р. Про одеський період братів Троцьких див.: Левченко В.В. Из истории науки в Одессе: трагедия одного имени / В.В. Левченко // Проблемы

- славяноведения. – Вып. 9. – Брянск, 2007. – С.62-73;
Левченко В.В. Троцький Ісаак Мойсейович / В.В. Левченко // Одеські історики. Т. 1. – Одеса, 2009. – С.403-404; Левченко В.В. Троцький (Тронський) Йосип Мойсейович / В.В. Левченко // Одеські історики. Т. 1. – Одеса, 2009. – С.404-407.
33. Занчевський Олександр Іванович (1898-1962) – історик, доцент Одеського університету. Див.: Левченко В.В. Занчевський Олександр Іванович / В.В. Левченко // Одеські історики. Т. 1. – Одеса, 2009. – С.143-145.
34. Гофман Лев Георгійович (1896-1938) – історик, секретар Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. 7 січня 1927 р. засланий до В'ятської губернії. 20 квітня 1938 р. розстріляний.
35. АРАН. – ф.1609, оп.2, спр.390, арк.2.
36. Дмитриев С.С. Вказ. пр. – С.438.
37. АРАН. – ф.1609, оп.2, спр.390, арк.14.
38. АРАН. – ф.1609, оп.2, спр.390, арк.10.
39. Рубинштейн Н.Л. Экономическое развитие России в первой четверти XIX века, как основа движения декабристов / Н.Л. Рубинштейн // Каторга и ссылка. – 1925. – № 8. – С.9-34.
40. Левченко В.В. Історія Одеського інституту... – С.247-249.
41. Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования... – С.92-99.
42. Дмитриев С.С. Вказ. пр. – С.444.
43. Мандрик М.В. Николай Леонидович Рубинштейн... – С.XV.
44. Цамутали А.Н. Николай Леонидович Рубинштейн... – С.127-128.
45. Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования... – С.96.
46. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ імені В.І. Вернадського НАН України). – ф.І, № 46199, арк.1.
47. Заруба В.М. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882-1952) / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ, 2004. – С.114.
48. Там само. – С.110.
49. ДАОО. – ф.Р-1593, оп.1, спр.583, арк.25-зв.; спр.16, арк.1.
50. Крім двох вище згаданих вийшли також: Рубинштейн Н.Л. Крестьяне и помещики в польском восстании 1831 года (По материалам Одесского областного архива) / Н.Л. Рубинштейн // Каторга и ссылка. – 1926. – № 1. – С.131-137; Рубинштейн Н.Л. До історії соціальних відносин у Київській Русі XI-XII ст. / Н.Л. Рубинштейн // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – 1927. – № 6. – С.49-62.
51. ДАОО. – ф.Р-39, оп.1, спр.49, арк.3-4.
52. ДАОО. – ф.Р-1593, оп.1, спр.583, арк.102.
53. ДАОО. – ф.Р-39, оп.1, спр.49, арк.2.
54. ДАОО. – ф.Р-129, оп.1, спр.1180, арк.6-8.
55. ІР НБУ імені В.І. Вернадського НАН України. – ф. І, № 46200, арк.1.
56. ІР НБУ імені В.І. Вернадського НАН України. – ф. І, № 46201, арк.1.
57. Заруба В.М. Вказ. пр. – С.114.
58. Там само.
59. ДАОО. – ф.Р-39, оп.1, спр.56, арк.326.
60. Заруба В.М. Вказ. пр. – С.117.
61. ДАОО. – ф.Р-39, оп.1, спр.87, арк.4.
62. Попова Т.Н. Проблемно-дисциплинарная структура исторических исследований в Новороссийском университете / Т.Н. Попова // Российские университеты в XVIII-XX веках. – Вып. 7. – Воронеж, 2004. – С.43.
63. Заруба В.М. Вказ. пр. – С.112.
64. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). У 50-ліття смерті / Л. Винар. – Б.м.: Сучасність, 1985. – С.53-54.
65. АРАН. – ф.1609, оп.2, спр.390, арк.2-8.
66. ДАОО. – ф.Р-1593, оп.1, спр.4049, арк.7.
67. АРАН. – ф.1609, оп.2, спр.42, арк.1.
68. Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упорядник В.М. Хмарський. – Одеса, 2006. – С.24.

Левченко Валерій Одеський період життя історика Миколи Рубинштейна: уточнення та доповнення інтелектуальної біографії

У статті, базуючись на матеріалах російських та українських архівів, робиться спроба докладної реконструкції деяких подій у житті історика Миколи Рубинштейна в Одесі, який у силу об'єктивних причин протягом багатьох років залишався непоміченим вченими та біографами. В останній чверті століття було відроджено увагу до життя М. Рубинштейна, але у російській та українській історіографії немає повної біографії історика, певні прогалини якої і намагається заповнити автор.

Ключові слова: Одеса, історична наука, Микола Рубинштейн, вчені-євреї, історіографія

Левченко Валерій Одеський період життя історика Николая Рубинштейна: уточнение и дополнение интеллектуальной биографии

В статье, основываясь на материалах российских и украинских архивов, делается попытка подробной реконструкции некоторых событий в жизни историка Николая Рубинштейна в Одессе, который в силу объективных причин в течение многих лет оставался незамеченным учеными и биографами. В последней четверти века было возрождено внимание к жизни Н. Рубинштейна, но в российской и украинской историографии нет полной биографии историка, определенные пробелы которой и пытается заполнить автор.

Ключевые слова: Одесса, историческая наука, Николай Рубинштейн, ученые-евреи, историография

Levchenko Valery *Odessa' period of the life of the historian Mykola Rubinstein: clarify and supplement of intellectual biography*

The article is based on material of Russian and Ukrainian archives, some of which are first introduced to the scientific use, the article attempts to detailed reconstruction of some events in the life of M. Rubinstein in Odessa. The scientific importance of the subject due to the fact that the figure for objective reasons historian for many years remained unnoticed by scholars and biographers. In the life of a scientist any research of his biography were possible only in the context of current policy. In the last quarter century there was a revival of attention to life scientists M. Rubinstein. Nevertheless in the Russian and Ukrainian historiography no full curriculum vitae historian. There are attempts to write such works, but they are not without factual omissions, errors. One of the reasons that led to this situation is the inability of the authors of development and the introduction of various scientific use of sources. Trying objective study of the Odessa M. Rubinstein period of life based on a systematic study of archival materials, new reading and rethinking his work to offer a new model for the reconstruction of the biography of the historian, study his life world, study the model of historical writing, determine the level and type of sending his historical knowledge in the context of historical science. Implementation attempt a detailed reconstruction of various aspects of M. Rubinstein based on documentary sources and an opportunity to establish more deeply analyse the circumstances of scientific activities that contributed to his nomination in the front ranks of Soviet historical science. Using prosopohrafic approach these circumstances make it possible to determine the relevance and demand studies on life's journey M. Rubinstein in 1897-1931 years, which is associated with a geographical plane Odessa. Setting these same issues in the context of research on the activities of the Odessa historian, as a whole today is an absolute innovation research. Much attention is paid to such problems as for higher education in the historical period of reform of higher education and post-graduate studies in the making of a network of research institutions in the Ukrainian SSR. Although these problems are developed in recent years within the intelligence on the history of higher education and science in Odessa, various aspects of their insufficiently studied and deserve further study complex.

Keywords: *Odessa, historical science, Mykola Rubinstein, Jewish scholars, historians*

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 04.07.2015 р.